

Ю. В. Долженко *

КРАНІОЛОГІЯ ПОХОВАНИХ У ДАВНЬОРУСЬКОМУ МОГИЛЬНИКУ БІЛЯ с. ГУЩИН

Розглядається антропологічний склад похованих у Х—ХІІ ст. із курганного могильника в с. Гушин Чернігівського р-ну Чернігівської обл. Автор проаналізував серію черепів із розкопок 1872 та 1983 рр. за краніометричною і краніоскопічною методиками. Встановлено, що як чоловіча, так і жіноча складові цієї групи населення Чернігово-Сіверщини належали до південноєвропейського антропологічного типу. Проведено їх зіставлення із синхронними вибірками.

К л ю ч о в і с л о в а: краніологія, краніоскопія, антропологія, Гушин, Київська Русь, Чернігово-Сіверщина, дружинники.

Антропологічні матеріали зі слов'янських курганів та ґрунтових могильників Чернігівщини та й загалом майже з усієї території Дніпровського та Деснянського басейну досліджуються вже протягом 140 років. Вперше їх опрацював російський антрополог О. П. Богданов (Богданов 1880, с. 1—11). Вибіркові антропологічні дослідження чернігівських матеріалів проводили В. В. Бунак (Bunak 1932, р. 441—503), Г. Ф. Дебец (Дебец 1948, с. 382), Т. О. Трофімова (Трофімова 1946, с. 91—136), М. М. Герасимов (Герасимов 1949, с. 99—102), Т. І. Алексеєва (Алексеєва 1969, с. 73—86), В. Д. Дяченко (Дяченко, 1980), П. М. Покас (Покас 1985, с. 99—100; 1988, с. 118—127; 1994, с. 49—50).

Метою цієї роботи є введення до наукового обігу та аналіз загальної краніологічної серії з давньоруського могильника у с. Гушин. Ця вибірка об'єднує всі відомі на цей час краніологічні матеріали з Гущина, які вже були опубліковані. Вивчення цих матеріалів із залученням сучасних статистичних методів (канонічний і кластерний аналізи) та краніоскопічних ме-

тодик сприятиме висвітленню історії формування давньоруського населення Чернігово-Сіверщини та Київської Русі у цілому.

З краніологічними матеріалами Гущина з розкопок Д. Я. Самоквасова 1872 р. (Самоквасов 1908а, с. 103—119) раніше працювали Г. Ф. Дебец, Т. І. Алексеєва, Г. А. Чесніс, А. А. Мовсесян та П. М. Покас. Т. І. Алексеєва опублікувала індивідуальні дані черепів з Гущина у своїй монографії (Aleksieyeva 1966), де було подано 15 поховань (вісім чоловічих та сім жіночих). Дослідниця розглядала їх у складі сільського населення Чернігово-Сіверщини (Алексеєва 1973, с. 120—131).

У 1983 р. антропологічна колекція з Гущина поповнилась новими матеріалами з чотирьох поховань (три чоловічі і одне жіноче), які були відкриті під час розкопок експедиції Інституту археології НАН України під керівництвом О. П. Моці та за участю співробітників Чернігівського історичного музею, які проводили рятувні охоронні роботи давньоруських пам'яток біля сіл Шестовиця та Гушин (Моця 1990а; 1990б). У відомому за розкопками Д. Я. Самоквасова (1908а; 1908в, с. 103—119) Гушинському курганному некрополі Х—ХІІ ст. під час розкопок О. П. Моці та П. М. Покаса 1983 р. було досліджено п'ять насипів (Коваленко, Моця, Шекун 1983; Ясновська 2010, с. 219). У двох курганах північної групи зафіксовано тілопокладення в підкурганних ямах із поховальним інвентарем (наконечник стріли, бронзова підвіска й залізні цвяхи). Під трьома насипами виявилися залишки тілоспалення на стороні з практично відсутнім, крім фрагментів кераміки, інвентарем (Коваленко, Моця, Шекун 1985, с. 288). Здобута інформація з цих двох некрополів дала О. П. Моці змогу припустити, що адміністрація та дружинники, яких спрямовував до чернігівської округи великий київський князь, оселялися не на порожньому місці, а в уже наявних населених пунктах, які переходили у їх власність (Моця 1988).

* ДОЛЖЕНКО Юрій Володимирович — молодший науковий співробітник відділу біоархеології Інституту археології НАН України, ORCID 0000-0001-9807-2835, yuriy_dolzhenko@ukr.net

П. М. Покас (1988, с. 118—127) опрацював давньоруські поховання, відомі на той час із середнього Подесення, та дав коротку характеристику окремо містянам і похованим з дружинних могильників Гушин, Шестовиця, Табаївка та Клонів. Як зазначив дослідник, у похованнях цих некрополів виявлено зброю та інші атрибути поховального обряду дружинників (Покас 1988, с. 123). Вибірка із Гушина розглядалась дослідником у складі загальної серії з дружинних могильників, і численність її залишилась невідомою (Покас 1985а; 1985б). Враховуючи висновки Т. І. Алексеєвої, яка брала до уваги соціальний статус померлих і досліджувала окремо міське та сільське населення (Алексеєва 1973, с. 120—131), П. М. Покас зазначив, що за загальної мезо-ортокранії та вузьколицької форми черепів — характерних рис для Лівобережжя — ці групи дружинників були неоднорідними. Чоловічі вибірки із некрополів Шестовиці, Гушина, Табаївки та Клоніва, за даними П. М. Покаса, антропологічно виявилися близькими до містян. Натомість сільські мешканці загалом були однорідно вузьколиці з низьким обличчям. Жіноча серія з могильників Шестовиці, Гушина, Табаївки та Клоніва, навпаки, була ближчою морфологічно до сільських мешканців регіону (Покас 1988, с. 118—127).

Пізніше П. М. Покас повторно дослідив та об'єднав матеріали з дружинних поховань із чотирьох могильників Чернігівщини: Гушин (виміри Т. І. Алексеєвої та П. М. Покаса), Шестовиця (виміри Г. П. Зіневич), Табаївка, Клонів (виміри П. М. Покаса) — в одну серію дружинників (Покас 1993, с. 25—26). Проаналізувавши ці матеріали, дослідник відзначив подібність дружинників з іншими давньоруськими групами Середнього Подесення. Щодо серії з Гушина, то вона не була описана й опублікована П. М. Покасом окремо від матеріалів Шестовиці, Табаївки та Клоніва, дослідник також не вказав кількість та маркування черепів із Гушина, залучених ним до збірної вибірки дружинників.

Дослідження середньовічних східних слов'ян Чернігово-Сіверщини проводились і за краніофенетичною методикою. Литовський антрополог Г. А. Чесніс опублікував результати вивчення збірної серії полян IX—XIII ст., до якої він долучив черепи з Любеча і Гушина з розкопок Д. Я. Самоквасова (1908, с. 103—119), а також дві чернігівські вибірки — Болдиної гори й групу поблизу храму св. Бориса та Гліба (Чесніс 1990, с. 48). За даними одно-

факторного дисперсійного аналізу фенетичних ознак ця серія, згідно з висновками дослідника, не знайшла собі подібних, а під час використання тільки достовірно варіативних ознак виявила подібність до тверських кривичів (Чесніс 1990, с. 56).

Водночас східнослов'янські племена з використанням фенетичних ознак на черепі вивчала А. А. Мовсесян (розкопки Д. Я. Самоквасова). До групи полян чернігівських, крім серій, які використав Г. А. Чесніс, А. А. Мовсесян додала вибірку з могильника Стольне (Мовсесян 1990, табл. 1, с. 33). Отриману матрицю дистанцій між 16 слов'янськими групами було подано в графічній формі, з чого помітно, що чернігівські поляни близькі до першої групи новгородських словен (Мовсесян 1990, табл. 1, с. 39). У подальшому дослідниця за допомогою канонічного аналізу продемонструвала подібність групи з Чернігова (N = 30) до вибірки з Києва XI—XII ст. (Мовсесян 2005, с. 186).

У цій роботі автор проаналізував загальну серію із курганних могильників с. Гушин. До неї увійшли 15 черепів із розкопок Д. Я. Самоквасова 1872 р. (Самоквасов 1887, с. 175—224; 1908б, с. 188—201), а також чотири черепи з розкопок 1983 р. О. П. Моці, В. П. Коваленка та А. В. Шекуна (Коваленко, Моця, Шекун 1984; Моця 1988). Черепи з розкопок Д. Я. Самоквасова зберігаються у фондах Науково-дослідного інституту і Музею антропології Московського державного університету ім. М. В. Ломоносова за шифрами 2083, 20885—2095 та 2098 (Каталог краниологических... 1979). Матеріали з розкопок 1983 р. походять з чоловічих поховань 1 і 2 кургану 5 та жіночого поховання 1 з кургану 4 і зберігаються у фондах ІА НАН України під шифрами 6236, 6237, 6267 та 6268 відповідно. (Палеоантропологические коллекции... 1986, с. 470—471). Всі черепи датуються X—XII ст. Чоловічі поховання, за археологічними даними, належать дружинникам (Моця 1990, с. 99—107). Після об'єднання автором цього дослідження зазначених черепів у загальну серію Гушина, було отримано середні статистичні дані для чоловічої і жіночої груп і проведено порівняльний канонічний аналіз із синхронними вибірками. Загальну вибірку Гушина також було досліджено за методиками етнічної краніоскопії.

Черепи вимірювалися за стандартною краніологічною методикою, де ознаки нумерувалися, за Р. Мартіном (Martin 1928, s. 688), а назомалярний та зигомаксилярні кути гори-

зонтального профілювання обличчя вираховувалися за допомогою номограми. Стат'я похованих визначалася за особливостями будови черепа (Пашкова 1958) та посткраніального скелету, за наявності. Комплексно за станом

облітерації черепних швів, зношеності зубів та ознаками на скелеті встановлювався вік (Никитюк 1960а, с. 115—121; 1960б, с. 118—129). Для статистичного опрацювання краніологічних даних використані комп'ютерні про-

Таблиця 1. Середні розміри та індекси серії чоловічих черепів з курганного могильника Гушин Х—ХІІ ст.

Table 1. Average measurements and indexes of the male skulls series from the burial ground Hushchyn (9th—13th cent.)

№ за Мартіном	Ознаки	♂						
		М	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	183,7	10	6,9*	2,17	1,53	171,0	193,0
8	Поперечний діаметр	139,9	8	7,0*	2,48	1,75	131,0	155,0
17	Висотний діаметр	134,1	9	3,4**	1,15	0,81	129,0	138,0
5	Довжина основи черепа	100,0	9	5,7*	1,92	1,36	89,0	106,8
9	Найменша ширина лоба	97,3	9	5,8*	1,94	1,37	90,0	105,0
45	Виличний діаметр	132,2	8	5,6*	1,98	1,40	120,0	138,7
40	Довжина основи обличчя	97,4	9	5,7*	1,91	1,35	88,0	105,3
48	Верхня висота обличчя	67,9	9	3,7**	1,23	0,87	63,0	74,0
43	Верхня ширина обличчя	104,3	9	4,5*	1,49	1,05	99,0	111,0
46	Середня ширина обличчя	94,6	8	5,1*	1,79	1,27	86,0	102,0
55	Висота носа	50,7	10	2,5**	0,79	0,56	45,0	54,0
54	Ширина носа	25,3	9	1,5**	0,51	0,36	22,0	27,0
51	Ширина орбіти	41,0	10	1,9	0,60	0,43	37,0	44,1
52	Висота орбіти	32,0	10	2,3*	0,73	0,52	29,0	36,2
20	Вушна висота	116,7	6	5,7**	2,32	1,64	111,4	127,3
32	Кут профілю чола від <i>nas.</i>	87,0 °	7	3,3**	1,25	0,89	82,0 °	90,0 °
GM/FN	Кут профілю чола від <i>gl</i>	78,7 °	7	1,7**	0,64	0,46	77,0 °	81,0 °
72	Кут загальнолицьовий	84,3 °	6	3,0	1,23	0,87	82,0 °	90,0 °
75(1).	Кут випинання носа	30,4 °	7	8,6**	3,25	2,30	20,0 °	48,0 °
77.	Назомалярний кут	138,5 °	9	5,3**	1,76	1,25	133,0 °	150,0 °
∠ Zm`.	Зигомасиллярний кут	124,4 °	8	6,2**	2,20	1,56	117,0 °	132,0 °
Індекси								
8:1	Черепний	75,8	8	4,2*	1,49	1,05	70,8	82,0
17:1	Висотно-поздовжній	73,3	9	1,7**	0,56	0,39	71,0	75,4
17:8	Висотно-поперечний	97,5	7	3,0**	1,15	0,81	92,8	101,5
9:8	Лобно-поперечний	70,2	8	3,3	1,16	0,82	64,7	75,4
20:1	Висотно-поздовжній	62,6	6	3,4*	1,40	0,99	58,9	68,4
20:8	Висотно-поперечний	80,5	5	4,9*	2,18	1,54	71,9	83,7
10:8	Коронарно-поперечний	85,2	7	3,7*	1,39	0,99	78,1	89,1
9:10	Широтний лобний	82,9	7	4,1*	1,56	1,10	76,3	86,8
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	93,8	7	5,9*	2,22	1,57	85,2	100,5
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	50,6	9	2,3**	0,77	0,54	47,8	54,8
9:45	Лобно-виличний	74,0	8	3,2**	1,12	0,79	68,9	79,5
10:45	Коронарно-виличний	90,8	6	4,9*	1,99	1,41	85,3	98,3
48:45	Верхній лицьовий	51,2	7	2,9**	1,08	0,76	47,1	55,4
54:55	Носовий	50,2	9	3,9	1,29	0,91	44,0	57,8
DS:DC	Дакріальний	63,4	8	6,4**	2,27	1,61	56,8	76,5
SS:SC	Симотичний	46,9	7	12,0	4,55	3,21	31,9	70,0
52:51	Орбітний	78,2	10	5,7*	1,81	1,28	70,7	88,3

Примітки. М — середня арифметична величина, n — кількість випадків, σ — середні квадратичні відхилення, m (M) — похибка середньої арифметичної величини, ms — похибка середнього квадратичного відхилення. * перевищує стандартні величини середнього квадратичного відхилення. ** менше за стандартні величини середнього квадратичного відхилення.

грами, які створили Б. О. й О. Г. Козінцеви 1993 р. (Санкіна, Моїсеев 2006, с. 459—462). Також для характеристики давньоруської краніологічної серії з Гущина було використано методику з етнічної краніоскопії, запропоновану О. Г. Козінцевим (Kozintsev 1992). Підрахування частот у відсотках та перетворення їх на радіани з метою стабілізації дисперсії проводились завдяки застосуванню авторської комп'ютерної програми, яку написав 1996 р. антрополог А. В. Громов (2002).

Краніометрична характеристика чоловічої серії (10 черепів) (табл. 1). Збереженість кісток мозкового відділу в більшості випадків задовільна. Лицьова частина збереглася дещо гірше. Чоловіча серія за абсолютними розмірами характеризується помірними довжиною, шириною та висотою черепної коробки. Складається з чотирьох доліхокранних, двох мезокранних та двох брахікранних черепів, у середньому, за черепним індексом (75,8), вона мезокранна, на межі з доліхокранією. На двох черепах не вдалося встановити черепний індекс у зв'язку з тим, що збереженість їх була незадовільною. За відносною висотою за першим висотно-поздовжнім показником вибірка в середньому ортокранна, складається з семи середньо високих (ортокранних) та двох високих (гіпсікранних) черепів. За другим висотно-поперечним індексом серія метріокранна, п'ять черепів є

помірно високими (метріокранні) і два — високими (акрокранні). Низьких (тайпенокранних) черепних коробок не виявлено. Вушна висота в межах середніх розмірів, але на межі з великими, довжина основи черепа помірна.

Обличчя мезогнатне, сильно профільоване в горизонтальній площині як на верхньому, так і на середньому рівні. За абсолютними величинами воно відносно низьке, помірно широке (вильний діаметр, виміряний на шістьох черепах, дорівнює 132,2). За показником обличчя належить до категорії мезен. Орбіти помірної ширини й малої висоти, за показником — середні (мезоконхні). Ніс випнутий сильно, середньо широкий і середньо високий з помірно високим переніссям. За показником — мезоринний. Симотичний індекс великий (46,9), дакріальний також великий, що вказує на високе перенісся.

Загалом, у чоловічій вибірці перевищення величин середнього квадратичного відхилення помічено в 17 випадках із 38 (44,7 %), нижчими за стандартні величини виявилися середні квадратичні відхилення у 16 ознак (42,1 %), і тільки у п'яти ознак (13,1 %) вони вкладаються у стандартні норми. Враховуючи значну варіабельність, можна висловити припущення про морфологічну неоднорідність групи.

За типологією Т. І. Алексєєвої, чоловіча краніологічна серія з Гущина належить до ме-

Таблиця 2. Середні розміри, індекси та статистичні дані чоловічих черепів з Гущина X—XII ст. та зіставлення їх з Неопонтійським (Понтійським) краніологічним типом (за: Дяченко 1986, с. 240; 1993, с. 151—166)

Table 2. Average measurements, indexes and statistical data of the male skulls series from Hushchyn (9th—13th cent.) and its comparison with New Pontic (Pontic) craniological type (by: Дяченко 1986, p. 240; 1993, pp. 151—166)

№ за Мартіном	Ознаки	♂	
		М	М
		Гушин	Понтійський
1	Поздовжній діаметр	183,7	185,1—188,6
17	Висотний діаметр	134,1	136,7—137,7
45	Вильний діаметр	132,2	132,9
48	Верхня висота обличчя	67,9	68,5
72	кут загальнолицьовий	84,3°	85,0°
74.	кут альвеолярної частини обличчя	—	79,0°
75(1).	кут випинання носа	30,4°	27,9°
∠ Zm`.	Зигмаксилярний кут	124,4°	127,0°
Індекси			
8:1	Черепний	75,8	73,8—75,3
48:45	Верхній лицьовий	51,2	52,1
54:55	Носовий	50,2	50,9
DS:DC	Дакріальний	63,4	46,3—59,5
SS:SC	Симотичний	46,9	37,7—48,6

зодоліхокранного типу із середньо широким обличчям, куди зараховують чернігівських, переяславських та київських полян (Алексеева 1973, с. 67). За типологією В. Д. Дяченка (1986, с. 234—243; 1993, с. 151—166), чоловіча вибірка Гушин має риси понтійського (неопонтійського) краніологічного типу (табл. 2). Однак, використання цієї типології в цьому випадку є суто умовним, оскільки на думку більшості дослідників (Алексеева, Балановская, Балуева и др. 2002, с. 15; Сегеда 2001, с. 27—28), класифікація В. Д. Дяченка не обґрунтована ста-

тистичними методами. Антропологи переважно користуються типологією Т. І. Алексеевої (1973, табл. 20, с. 67).

Краніометрична характеристика жіночої серії (вісім черепів) (табл. 3). Рельєф перенісся, потилиці, виразність соскоподібних виростків і надбрівних дуг незначні. Жіночі черепа в середньому, за формою черепної коробки, як і в чоловічій групі, характеризуються мезокранією (індекс 76,0). Поздовжній діаметр черепної коробки великий. Поперечний діаметр за світовими стандартами — середній (134,9).

Таблиця 3. Середні розміри та індекси серії жіночих черепів з курганного могильника Гушин Х—ХІІ ст.

Table 3. Average measurements and indexes of the female skulls series from the burial ground Hushchyn (9th—13th cent.)

№ за Мартіном	Ознаки	♀						
		М	n	σ	m(M)	ms	min.	max.
1	Поздовжній діаметр	177,7	8	7,1*	2,50	1,77	163,0	185,0
8	Поперечний діаметр	134,9	8	4,2**	1,47	1,04	130,0	143,0
17	Висотний діаметр	131,0	7	5,0	1,89	1,34	124,0	137,0
5	Довжина основи черепа	98,6	7	2,6**	0,97	0,69	95,0	101,0
9	Найменша ширина лоба	94,2	8	3,5**	1,23	0,87	89,0	101,0
45	Виличний діаметр	125,2	7	4,4	1,65	1,17	120,0	130,0
40	Довжина основи обличчя	89,9	5	2,6**	1,17	0,83	86,0	93,0
48	Верхня висота обличчя	63,5	6	2,8**	1,15	0,81	61,0	67,0
46	Середня ширина обличчя	88,7	6	4,0**	1,63	1,15	84,0	94,0
55	Висота носа	47,7	7	2,9	1,09	0,77	44,0	52,0
54	Ширина носа	24,2	6	2,6*	1,04	0,74	22,0	27,3
51	Ширина орбіти	40,3	7	1,4**	0,51	0,36	39,0	42,0
52	Висота орбіти	32,2	7	1,6**	0,59	0,42	30,0	35,0
20	Вушна висота	109,0	8	2,9**	1,02	0,72	105,5	113,6
72	Кут загальнолицьовий	86,6 °	5	3,2*	1,44	1,01	82,0 °	90,0 °
75(1).	Кут випинання носа	27,5 °	4	3,3**	1,66	1,17	23,0 °	30,0 °
77.	Назомалярний кут	136,5 °	7	5,3*	2,0	1,42	131,0 °	144,0 °
∠ Zm`.	Зигмаксиллярний кут	128,3 °	6	4,2**	1,73	1,23	120,8 °	132,0 °
Індекси								
8:1	Черепний	76,0	8	3,2	1,12	0,79	71,4	81,0
17:1	Висотно-поздовжній	72,9	7	1,6**	0,61	0,43	70,1	74,6
17:8	Висотно-поперечний	96,9	7	4,1**	1,56	1,10	89,9	102,3
9:8	Лобно-поперечний	69,9	8	1,7**	0,62	0,44	67,1	73,2
20:1	Висотно-поздовжній	65,5	3	—	—	—	61,6	70,7
20:8	Висотно-поперечний	87,5	3	—	—	—	82,2	97,9
10:8	Коронарно-поперечний	85,9	8	1,6**	0,57	0,40	83,1	87,7
9:10	Широтний лобний	81,4	8	2,2**	0,76	0,54	76,8	83,5
45:8	Поперечний фаціо-церебральний	93,7	7	4,5*	1,69	1,20	88,5	100,0
48:17	Вертикальний фаціо-церебральний	48,2	5	1,3**	0,57	0,41	46,3	49,6
9:45	Лобно-виличний	75,2	7	4,5*	1,69	1,19	68,5	80,2
10:45	Коронарно-виличний	91,6	7	4,7*	1,79	1,27	83,1	96,0
48:45	Верхній лицевий	51,1	6	2,8**	1,14	0,81	48,4	55,8
54:55	Носовий	50,7	6	3,2**	1,33	0,94	47,8	55,1
SS:SC	Симотичний	41,6	5	4,6**	2,08	1,47	36,9	47,3
52:51	Орбітний	79,9	7	3,8**	1,45	1,02	73,2	83,3

Виявлено чотири мезокранні черепа, три доліхокранні та один помірно брахікранний. Висота черепа в середньому за лінійними розмірами велика, за висотно-поздовжнім індексом помірна, а за висотно-поперечним — велика. Довжина основи черепа відповідає категорії помірних розмірів, на межі з великими. Чоло переважно пряме, помірно широке за абсолютними розмірами й за лобно-поперечним індексом. Широтний показник чола належить до категорії середніх величин. Потилиця випнута добре.

Обличчя за діаметром вилиць, який дорівнює 125,2 мм, помірно широке. Верхня висота обличчя мала. Верхньолицьовий індекс (мезен) також свідчить про помірно широке обличчя в цілому. Довжина основи обличчя належить до категорії малих розмірів. Загальний лицьовий кут ($86,6^\circ$) свідчить про ортогнатність обличчя. Горизонтальне його профілювання в середньому різке як на верхньому рівні, так і на середньому.

Орбіти помірної ширини й малої висоти, за показником (79,9) — помірно високі (мезоконхія). Носовий отвір характеризується малою висотою й помірною шириною, носовий індекс належить до категорії середніх розмірів (мезоринія). Ніс випнутий сильно. Перенісся високе.

У жіночій вибірці перевищення величин середнього квадратичного відхилення помічено в семи випадках із 32 (21,8 %), нижчими від стандартних величин виявилися середні квадратичні відхилення у 21 ознак (65,6 %), і тільки у чотирьох ознак (12,5 %) «сигма» вкладається у стандартні норми. Враховуючи значну варіабельність, можна припустити морфологічну неоднорідність жіночої серії.

За типологічною схемою Т. О. Рудич (2014, с. 150), жіноча серія за чотирма важливими ознаками належить до мезокранного типу з середньою шириною обличчя, куди відносяться київські та чернігівські «полянки».

Порівняльна характеристика антропологічних особливостей давньоруського населення з Гущина та його сусідів. Порівнюючи метричні дані досліджуваної вибірки і загальної серії Чернігова, слід звернути увагу на подібність таких основних індексів як черепний (мезокранія), верхньолицьовий (мезен), носовий (мезоринія), орбітний (мезоконхія), симотичний (помірний) (Долженко 2014, с. 80). Якщо порівнювати лінійні розміри, у цих серіях подібні поздовжній, поперечний та висотний діаметри черепної коробки, виличний діаметр

(помірний), верхня висота обличчя (мала), Отже, морфологія черепа у чоловіків з Гущина та Чернігова дещо подібна.

Для виявлення основних напрямків морфологічних зв'язків давньоруського населення з с. Гущина та визначення його місця в системі антропологічних типів Київської Русі X—XIII ст. дослідження проводилося за допомогою міжгрупового багатовимірного канонічного аналізу (Дерябин 2008, с. 212—229). Залучалися такі 14 ознак: поздовжній, поперечний і висотний діаметри черепа (*b-br*), найменша ширина лоба, виличний діаметр, висота обличчя, висота й ширина орбіт, висота й ширина носа, назомалярний і зигмаксилярний кути, симотичний індекс та кут випинання носа.

Для порівняльного аналізу залучено дані різних дослідників про 47 чоловічих краніологічних серій II тис., з яких 22 групи походять із давньоруських міст: Галич, Возвягель, київська серія з вул. Паторжинського, а також м. Переяслав-Хмельницький (Рудич 2007, с. 400—406); Витачів, Смоленськ, Київ-1, Стара Рязань (Алексеева 1973); Путивль (Покас 1984, с. 181—212); Юр'їв (Орлов, Моця, Покас 1985, с. 49—60); Новогрудка (Саливон 1971, с. 99); Верхній Київ, Гора Шекавиця в Києві (Козак 2010, с. 40); Псков (Санкіна 2000, с. 14—17); Стара Ладога (Санкіна, Козинцев 1995, с. 90—107); Ярославль (Гончарова 2011, с. 206); Чернігів (Долженко 2011, с. 46—81; 2014, с. 80); Погориння (Дорогобуж і Пересопниця) (Долженко, Прищепа 2016, с. 165—190), Любеч (Веремейчик, Долженко 2013, с. 18; Долженко 2015, с. 3—39); Києво-Печерська лавра (Дяченко 1993, с. 151—166), Воїнь (Dolzhenko 2015, с. 95—102), Желні¹ (Долженко, Прядко 2016, с. 3—22).

Сільські та дружинні серії представлено матеріалами з 25 східнослов'янських могильників: київські «поляни», «сіверяни», «кривичі» (смоленські, тверські, ярославські, костромські, володимирські), «в'ятичі», «радимичі», «дреговичі», «новгородські словени» (Алексеева 1969, с. 73—86; 1973, с. 123); Шестовиця (Зіневич 1962, с. 37—47); Монастирок (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984, с. 4—26); Григорівка, Бучак (Козак 2000, с. 67—80); Бранешти, Василів (Великанова 1975, с. 96—

¹ Матеріали, які увійшли до цієї серії, уточнено за польовою документацією авторів розкопок (Дяченко, Моця 1986, с. 82—90) та польовими маркуваннями В. Д. Дяденка кожного черепа (Дяченко 1972, с. 316—318).

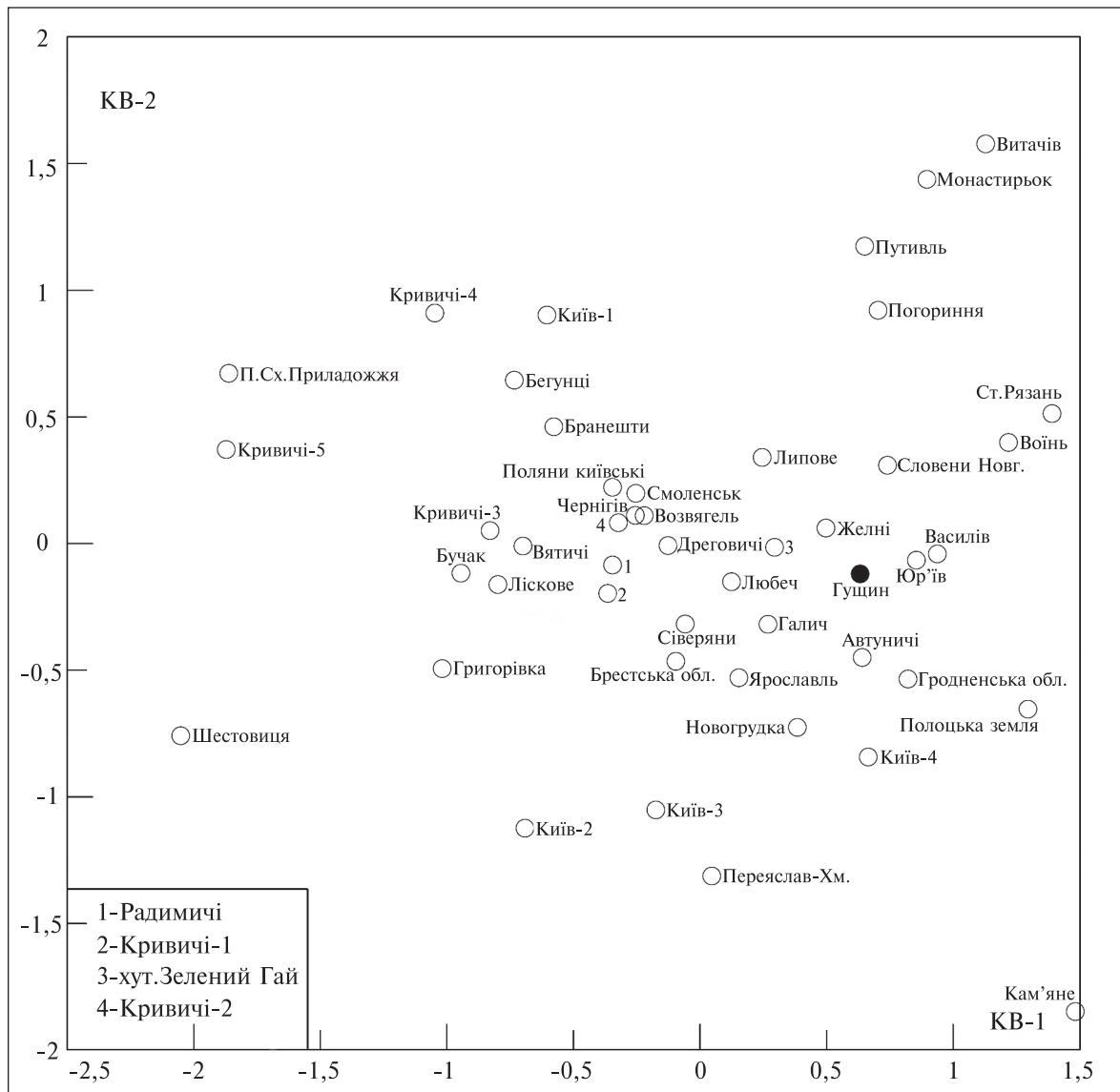

Рис. 1. Результати канонічного аналізу. Зіставлення 47 чоловічих груп IX—XIII ст. з вибіркою Гушин у просторі I—II КВ. 1 — радимичі; 2 — кривичі-1; 3 — Зелений Гай; 4 — кривичі-2

Fig. 1. The results of canonical analysis. Comparison of 47 male groups of 9th — 13th c. and Hushchyn sample in the space of 1st and 2nd canonical vectors. 1 — Radymychi; 2 — Kryvichi-1; 3 — Zelenyi Hai; 4 — Kryvichi-2

111); Бегунці (Хартанович, Чистов 1984, с. 74—105); Південно-Східне Приладожжя (Санкіна 2000, с. 15—16); збірні групи Брестської та Гродненської обл., які ототожнюють із західною гілкою «дреговичів» (Коробушкина, Саливон 1990, с. 146—147); Кам'яне (Дяченко, Покас, Сухобоков 1984, с. 9—13); хут. Зелений Гай (Долженко 2013, с. 43—55); Ліскове (Долженко, Веремейчик 2015, с. 83—90), Липове (Долженко 2017, с. 122—143); Автуничі (Коваленко, Моця 1992, с. 5—10; Долженко 2018а; 2018б, с. 79—97); полоцькі «кривичі» (Емельянчик 2012, с. 165).

За I канонічним вектором (КВ) (23,0 % загальної дисперсії) чоловічі черепи з с. Гушин

(Долженко 2018а) отримали додатні значення вектора (0,632) та виявилися подібними до таких серій з Чернігівської Землі як Автуничі (0,640) і Путивль (0,650), і меншою мірою, до груп київської та переяславської землі — Верхній Київ (0,664), Юр'ів (0,854), Желні (0,497). На розподіл серій за цим КВ найбільше вплинули такі ознаки: виличний діаметр (0,616), висота носа (0,445), найменша ширина лоба (0,478) та кут випинання носових кісток (0,922).

За КВ II (15,8 % загальної дисперсії) відзначається подібність досліджуваної групи, яка отримала малі від'ємні значення (−0,121), до таких серій: Бучак (−0,118), Любеч (−0,152),

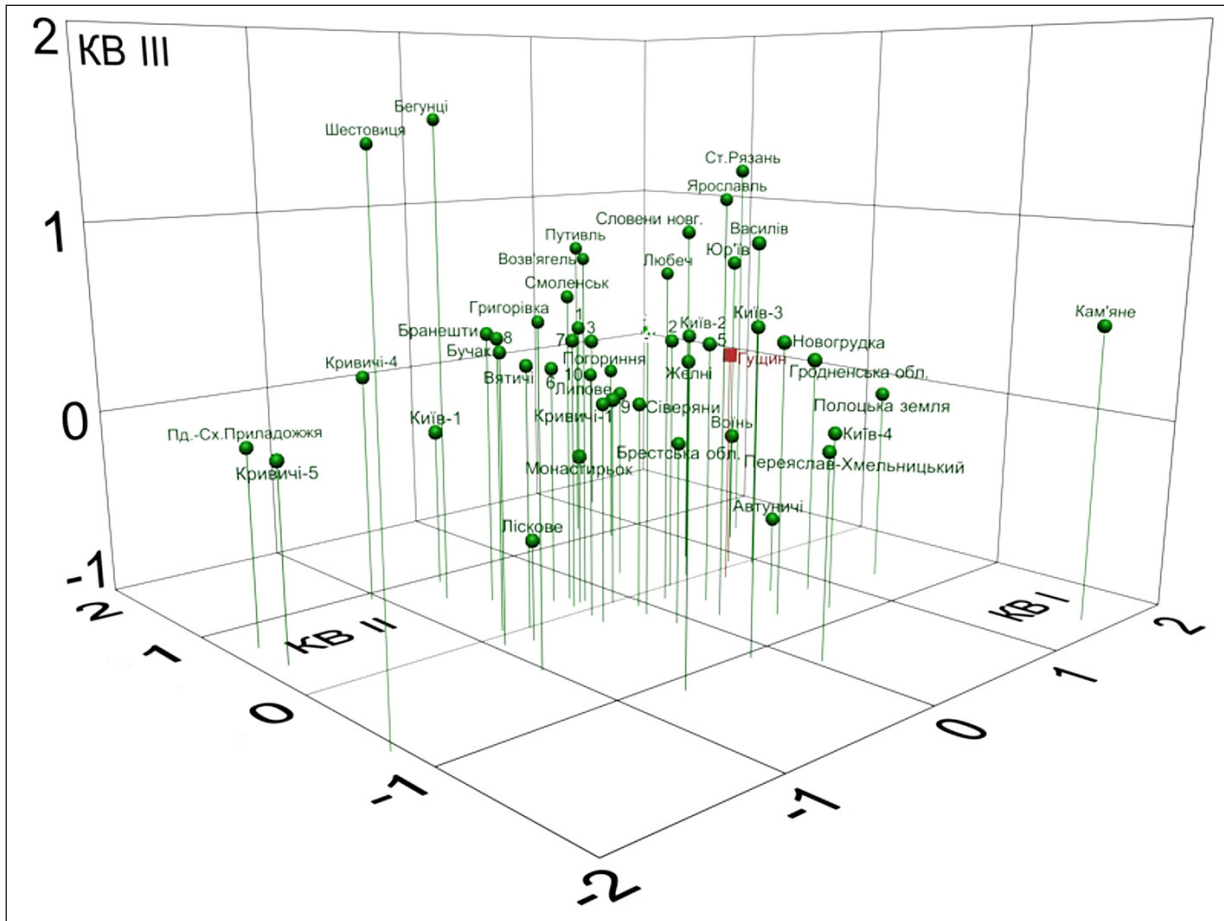

Рис. 2. Результати канонічного аналізу. Зіставлення 47 чоловічих груп IX—XIII ст. з вибіркою Гушин у тривимірному просторі. 1 — Чернігів; 2 — Зелений Гай; 3 — Витачів; 5 — Галич; 6 — поляни київські; 7 — кривичі-2; 8 — кривичі-3; 9 — дреговичі; 10 — радимичі

Fig. 2. The results of canonical analysis. Comparison of 47 male groups of 9th—13th c. and Hushchyn sample in the 3-D (three-dimensional) space. 1 — Chernihiv; 2 — Zelenyi Hai; 3 — Vytachiv; 5 — Halych; 6 — Polans (eastern); 7 — Kryvichi-2; 8 — Kryvichi-3; 9 — Drehovychi; 10 — Radymychi

Ліскове (−0,163), «радимичі» (−0,086). На розподіл серій вплинули довжина черепної коробки (−0,519), ширина носа (0,293), орбіт (0,547) і висота орбіт (0,212).

За КВ III (11,8 % загальної дисперсії) Гушин (рис. 2) також отримує малі від'ємні значення КВ (−0,097). Можна відзначити подібність цієї серії до вибірки Зелений Гай з Чернігівської Землі (−0,033), а також полоцьких кривичів (−0,126), Галича (0,011). Основними диференціюючими ознаками є поперечний (0,743) і висотний діаметр черепної коробки (0,436), висота обличчя (0,240), назомалярний (0,602) та зигомасиллярний (0,402) кути обличчя та симітичний індекс (−0,287).

Також було проведено порівняльний кластерний аналіз, який виявив подібність досліджуваної групи до вибірки Галич (дистанція 1,042 при загальній 12,975) на десятому кроці кластеризації.

У цілому результати канонічного та кластерного багатовимірного аналізів свідчать про певну подібність антропологічного типу похованих з давньоруського комплексу Гушин та таких могильників як Автуничі, Желні, Юр'їв та Галич. Усі вони представляють різні регіони Південної Русі: Чернігівську землю, Переяславську, Київську та Галицьку (рис. 1; 2).

Етнічна краніоскопія. Краніоскопічні дані значно доповнюють результати краніологічного аналізу під час вивчення раних етапів генези українців і східних слов'ян загалом. У цій роботі для характеристики черепів давньоруської групи Гушин використовувалась система краніоскопічних ознак за методикою, яку запропонував антрополог О. Г. Козінцев (Kozintsev 1992, р. 213—244). За краніоскопічною методикою загалом досліджено 19 черепів (чоловічих і жіночих), переважну більшість із них автором було опрацьовано у

фондах НДІ і Музею антропології МДУ (До-
лженко 2018, с. 39—80).

За вказаною методикою враховувалися шість традиційних краніоскопічних ознак: індекс поперечно-піднебінного шва (ІППШ); клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ); задньовиличний шов (ЗВШ); надорбітні отвори (НО); потиличний індекс (ПІ); частота підорбітного візерунку типу II (ПОВ II). Для ПІ, ІППШ, ЗВШ, НО та ПОВ II дані склалися без урахування статі, для КВШ вираховувались напівсуми чоловічих і жіночих значень.

Потиличний індекс (ПІ), який указує на співвідношення випадків вормієвих кісток потилично-соскоподібного шва та одночасно лямбдоподібного шва становив 0,0 % (30 спостережень). Таким чином, у давньоруського населення з Гущина він відсутній, що вказує на європеїдність серії за цією ознакою (табл. 4).

Клиноподібний верхньощелепний шов (КВШ) частіше трапляється у європеїдів, ніж у монголоїдів (Kozintsev 1992). Таким чином, досліджувана серія з показником 44,2 % (54 спостереження) містить великі відсотки цієї ознаки. Враховуючи, що середня статистична норма КВШ для європеїдів складає 32,9 % (Козинцев 1988, с. 55).

Задньовиличний шов (ЗВШ) на черепах із Гущина складає 8,0 % (25 спостережень), це малий показник, що свідчить про європеїдність групи.

Частота підорбітного візерунку типу II (ПОВ-II) в досліджуваній серії 46,5 % (26 спостережень). Можна констатувати малий відсоток ПОВ-II на черепах, що вказує на належність групи до південних європеїдів. Різниця між незваженими середніми величинами у північних (55,8 %) та південних європеїдів (46,6 %)

Таблиця 4. Частоти краніоскопічних ознак в окремих краніологічних серіях IX—XVI ст., % *

Table 4. Frequency of craniological analysis in separate craniological series of 9th — 16th cent., % *

№	Серія	Сто- літ- тя	ПІ	Рад.	ПОВ- II	Рад.	ЗВШ	Рад.	КВШ	Рад.	ІППШ	Рад.	НО	Рад.
1	Гушин	X— XII	0 (30)	0,359	46,5 (26)	1,496	8,0 (25)	0,617	44,2 (54)	1,457	67,7 (31)	1,925	24,3 (37)	1,043
2	Чернігів-I (поховання, до- буті 1889 р.)	X— XIII	10,8 (126)	0,692	49,4 (87)	1,559	11,1 (72)	0,692	45,9 (204)	1,488	77,3 (97)	2,144	32,3 (133)	1,212
3	Чернігів-II (по- ховання, добуті в 1984—2009 рр.)	X— XIII	8,0 (247)	0,589	56,4 (94)	1,699	1,7 (114)	0,289	29,4 (241)	1,144	62,8 (202)	1,830	25,9 (297)	1,070
4	Загальна серія Чернігова	X— XIII	9,5 (373)	0,638	53,0 (181)	1,631	5,1 (194)	0,466	35,8 (445)	1,281	67,5 (299)	1,929	27,9 (430)	1,114
5	Путівль	XI— XIII	0 (45)	0,378	65,2 (23)	1,870	4,3 (46)	0,455	34,8 (92)	1,268	56,0 (50)	1,689	42,8 (56)	1,429
6	Любеч (збірна серія)	XI— XII	8,7 (88)	0,728	58,2 (67)	1,974	8,1 (74)	0,684	46,5 (151)	1,556	78,2 (78)	2,223	34,3 (67)	1,256
7	Новгород- Сіверський	XII— XVI	0 (60)	0,247	68,9 (29)	1,950	5,0 (40)	0,500	33,0 (95)	1,224	63,8 (47)	1,847	25,7 (35)	0,965
8	Липове	X— XIII	12,2 (82)	0,810	44,6 (47)	1,430	10,9 (55)	0,629	37,5 (140)	1,135	53,5 (84)	1,722	25,0 (68)	1,053
9	Автуничі	X— XIII	9,5 (58)	0,708	39,1 (23)	1,571	0 (21)	0,276	20,4 (70)	0,676	70,0 (36)	2,021	20,3 (59)	0,945
10	хут. Зелений Гай	XI— XII	0 (33)	0,444	38,9 (18)	1,356	18,1 (22)	0,908	44,6 (47)	1,467	61,3 (31)	1,870	26,3 (38)	1,088
11	Медвеже	X— XIII	0 (18)	0,376	26,6 (15)	1,110	0 (14)	0,320	37,5 (32)	1,318	52,9 (17)	1,627	14,3 (21)	0,810
12	Ліскове	XI— XIII	0 (25)	0,395	38,4 (13)	1,351	5,8 (17)	0,564	33,9 (30)	1,254	55,0 (20)	1,667	11,5 (26)	0,726
13	Кам'яне	IX— XII	0 (22)	0,376	66,6 (6)	1,872	0 (14)	0,320	35,7 (26)	1,167	93,7 (16)	2,560	35,7 (28)	1,289
14	Шестовиця	IX— XI	0 (18)	0,444	72,7 (11)	2,010	0 (19)	0,276	28,4 (30)	1,154	93,3 (15)	2,542	22,8 (35)	1,010

У дужках вказано загальну кількість спостережень. Рад. — Радіани.

лише 10 % у зв'язку з дуже високими частотами в памірській серії (Козинцев 1988, с. 86).

Індекс поперечного піднебінного шва (ППШ) помірний. Він становить 67,7 % (31 спостереження). Оскільки незважене середнє для європеїдів дорівнює 70,5 %, а для монголоїдів — 49,9 % (Козинцев 1988, с. 110), можна вважати досліджувану серію європеїдною.

Частота надорбітних отворів (НО) (Томашевич 1988, с. 119—128) на людських черепах із давньоруського могильника Гущина помірна 24,3 % (37 спостережень). Це також свідчить про європеїдність групи.

Висновки. Проведений аналіз дає змогу зробити наступні висновки. За класифікацією Т. І. Алексєєвої, серія чоловічих черепів з Гущина належить до мезодоліхокранного типу з середньо широким обличчям, куди відносяться чернігівські, переяславські та київські «поляни». За схемою типологічної класифікації Т. О. Рудич, жіноча серія, за чотирма важливими ознаками, належить до мезокранного типу з середньою шириною обличчя, куди відносяться київські та чернігівські «полянки». Таким чином, простежується однаковий краніологічний тип у жінок і чоловіків цієї «сільської» групи. Враховуючи значну варіабельність багатьох краніологічних ознак, можна висловити припущення про певну морфологічну неоднорідність як чоловічої, так і жіночої групи.

Порівнюючи чоловічу групу Гущина із синхронними серіями території Київської Русі методом багатовимірного канонічного та кластерного аналізу, відзначено певну подібність дружинників з Гущина до чоловічого населення Південної Русі, яке залишило могильники Автуничі, Юр'їв, Желні та Галич. Простежуються також тенденції подібності черепів з Гущина до серій з могильників Чернігово-Сіверщини, таких як Любеч та хут. Зелений Гай. За даними багатовимірної статистики продемонстровано відмінність досліджуваної вибірки від містян із Чернігова, хоча морфологічно було зафіксовано певні спільні риси. За даними етнічної краніоскопії, де жінки і чоловіки розглядаються спільно, вибірка Гущин належить до південних європеїдів.

У подальшому, аналізуючи загальну чоловічу серію черепів з дружинних могильників Чернігово-Сіверщини, перспективним буде перевірити висновки П. М. Покаса про подібність цієї соціальної групи до містян. На цьому етапі дослідження такі висновки частково підтверджуються результатами канонічного ана-

лізу, який виявив антропологічну близькість чоловічого населення Гущина до містян із Любеча, Желні, Юр'єва та Галича.

- Алексєєва, Т. І. 1973. *Етногенез восточных славян*. Москва.
- Алексєєва, Т. І. 1969. Антропологічний склад населення давньоруських міст. *Матеріали з антропології України*. Київ, 4, с. 73-86.
- Алексєєва, Т. І., Балановская, Е. В., Балужева, Т. С., Бужилова, А. П., Веселовская, Е. В. и др. 2002. *Восточные славяне: антропология и этническая история*. Москва: Научный мир.
- Богданов, А. П. 1880. Курганные жители Северянской земли по раскопкам в Черниговской губернии. *Из протоколов антропологической выставки*, 35, 1, 4, с. 1-11.
- Великанова, М. С. 1975. *Палеоантропология Прутско-Днестровского междуречья*. Москва.
- Веремейчик, Е. М., Долженко, Ю. В. 2013. Могильник XII—XIII вв. На Замковой горе в Любече (по материалам раскопок 2010—2012 гг.). *5-я международная конференция «Алексеевские чтения»*. Тезисы. Москва, с. 18.
- Герасимов, М. М. 1949. Реконструкция лица по черепу из гробницы № 4. *Приложение 2 к статье: Рыбаков Б.А. Древности Чернигова. Материалы и исследования по археологии древнерусских городов*. Москва; Ленинград, 1, с. 99-102.
- Громов, А. В. 2002. Антропология населения окуневской культуры Южной Сибири: Эпоха бронзы. Диссертация на соискание ученой степени к. и. н. Санкт-Петербург.
- Гончарова, Н. Н. 2011. Формирование антропологического разнообразия средневековых городов: Ярославль, Дмитров, Коломна. *Вестник антропологии. Научный альманах*, Москва, 19, с. 202-216.
- Дебец, Г. Ф. 1948. *Палеоантропология СССР*. Москва; Ленинград: Из-во Академии Наук Союза ССР.
- Дерябин, В. Е. 2008. *Курс лекций по многомерной биометрии для антропологов*. Москва.
- Долженко, Ю. В. 2011. До антропології похованих у Чернігівському Некрополі X—XIII ст. *Наукові записки з української історії*. Переяслав-Хмельницький, 26, с. 46-81.
- Долженко, Ю. В. 2013. Антропологічні матеріали з давньоруського курганного комплексу у хутора Зелений Гай. *Археологія*, 2, с. 43-55.
- Долженко, Ю. В. 2014. Антропологічний склад давньоруського Чернігова. *Наукова збірка: Історична антропология та біоархеология України*, Київ, 1, с. 49-84.
- Долженко, Ю. В. 2015. До краніології давньоруського населення Любеча. *Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка*. Серія: історія, 1, 1, Тернопіль, с. 3-39.
- Долженко, Ю. В. 2017. Курганний могильник Липове XI—XII ст. за даними краніології. *Історична пам'ять*. Полтава, 36, с. 122-143.
- Долженко, Ю. В. 2018а. Антропологічний склад населення Південноруської землі (за даними етнічної краніоскопії). *Scriptorium nostrum*, 2 (11). Херсон, с. 39-80.
- Долженко, Ю. В. 2018б. Давньоруський комплекс Автуничі: за даними краніології. *Ніжинська старовина*, 26 (29), с. 79-97.
- Долженко, Ю. В. 2018в. До краніології давньоруських поховань у с. Гущин. *Міжнародна наукова-практична*

- конференція «VII Міждисциплінарні гуманітарні читання». *Тези доповідей*. Київ, с. 29-32.
- Долженко, Ю. В., Веремейчик, О. М. 2015. Населення селища Ліскове XII—XIII ст. за даними краніології. *Сіверщина в історії України. Центр пам'яткознавства НАН України і УТОШК*, 8, Київ; Глухів, с. 83-90.
- Долженко, Ю. В., Прищепа, Б. А. 2016. Антропологічні матеріали XI—XIII ст. погоринських міст Дорогобужа і Пересопниці. *Матеріали дослідження археології Закарпаття і Волині*, 20, с. 165-190.
- Долженко, Ю. В., Прядко, О. О. 2016. Краніологія населення давньоруського міста Желні. *Наукові записки з української історії: збірник наукових статей*. Переяслав-Хмельницький, 38, с. 3-22.
- Дяденко, В. Д. 1972. Давньоруський могильник біля с. Жовнино Черкаської обл. *Матеріали XIII конф. ІА АН УРСР*. Київ, с. 316-318.
- Дяденко, В. Д. Планова тема № 67. *Архів ІА. Щоденники з розкопок поселення у с. Жовни за 1961—1969 рр.* Київ.
- Дяденко, В. Д. 1980. Планова тема отдела ИА НАНУ «Антропологическая типология древнерусской народности». Архив ИА НАНУ. Киев.
- Дяденко, В. Д. 1986. Антропологический состав средневековых восточных славян. *Проблемы эволюционной морфологии человека и его рас*. Москва: Наука, с. 234-243.
- Дяденко, В. Д. 1993. Антропологічний склад Києва і його околиці у середньовіччі (XI—XIII ст.). *Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989*. Київ, с. 151-166.
- Дяденко, В. Д., Моця, О. П. 1986. Жовнинський могильник XI—XIII ст. *Археологія*, Київ, с. 82-90.
- Дяденко, В. Д., Покас, П. М., Сухобоков, О. В. 1984. Древнерусское население Левобережной Украины (по материалам могильника у с. Каменное). *Антропологические данные о составе древнего населения на территории Украины*. Киев, с. 4-26.
- Емельянич, О. А. 2012. Антропологический состав средневекового сельского населения Полоцкой земли по данным краниологии. *Вестник Антропологии. Научный альманах*. Москва, 22, с. 161-173.
- Зіневич, Г. П. 1962. До антропології Шестовицького могильника. *Матеріали з антропології України*. Київ, 2, с. 37-47.
- Каталог краниологических и остеологических коллекций института и музея антропологии МГУ (1865-1977) (сост. Алексеева, Т. И., Эренбург, Р. Б.). Москва, 1979.
- Коваленко, В. П., Моця, А. П., Шекун, А. В. 1983. Отчет об охранных работах у с. Шестовица в 1983-1984 гг. Киев. 1983/37.
- Коваленко, В. П., Моця, А. П., Шекун, А. В. 1984. Работы Шестовицкой экспедиции. *Археологические открытия 1983 года*. Москва, с. 287-288.
- Коваленко, В. П., Моця, О. П. 1992. Давньоруське поселення біля с. Автуничі на Чернігівщині. *Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі*. Чернігів, с. 5-10.
- Козак, О. Д. 2000. Антропологічний склад та морфофізіологічні риси давньоруського населення Середнього Подніпров'я (за матеріалами могильника Григорівка). *Археологія*, 1, с. 67-80.
- Козак, О. Д. 2010. *Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії*. Київ.
- Козинцев, А. Г. 1988. *Этническая краниоскопия. Расовая изменчивость швов черепа современного человека*. Ленинград.
- Коробушкина, Т. Н., Саливон, И. И. 1990. Сельское население среднего Побужья IX—XIII вв. *Советская археология*, 3, с. 146-147.
- Мовсесян, А. А. 1990. К вопросу о генетических предпосылках формирования древнерусской народности. *Вопросы антропологии*. Москва, с. 31-46.
- Мовсесян, А. А. 2005. *Фенетический анализ в палеоантропологии*. Москва.
- Моця, А. П. 1990а. Срубные гробницы южной Руси. *Проблемы археологии Южной Руси*. Киев, с. 99-107.
- Моця, О. П. 1990б. Гушинський могильник. *Чернігівщина. Енциклопедичний довідник*. Київ.
- Моця, А. П. 1990в. Клонівський могильник. *Чернігівщина. Енциклопедичний довідник*. Київ.
- Моця, О. П. 1988. Феодалізація Чернігівської округи в Х ст. (за даними поховальних пам'яток). *Археологія*. Київ, 61, с. 11-15.
- Никитюк, Б. А. 1960а. О закономерностях облитерации швов на наружной поверхности мозгового отдела черепа человека. *Вопросы антропологии*, 2, с. 115-121.
- Никитюк, Б. А. 1960б. Определение возраста человека по скелету и зубам. *Вопросы антропологии*, 3, с. 118-129.
- Орлов, Р. С., Моця, А. П., Покас, П. М. 1985. *Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей. Земли Южной Руси в IX—XIV вв.* Киев, с. 49-60.
- Палеоантропологические коллекции института Археологии АН УССР: каталог в 2 т. (сост. Круц С.И., Шепель Е.А., Сегада С.П., Потехина И.Д., Покас П.М., Назарова Т.А., Литвинова Л.В., Рудич Т.А.). Киев, 1986, т. 1, с. 470-471.
- Пашкова, В. И. 1958. *Определение пола и возраста по черепу*. Ставрополь.
- Покас, П. М. 1988. Антропологическая характеристика погребений. *Приложение к монографии: Максимов, Е. В., Петрашченко, В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре*. Киев, с. 135-138.
- Покас, П. М. 1984. Антропологическая характеристика серии черепов из раскопок в Путивле в 1979—1981 гг. *Приложение 1 к плановой теме 81, 1984/81. Сухобоков О. В. Историко-культурное развитие южнорусских земель в IX—XIV вв.* Киев, с. 181-212.
- Покас, П. М. 1985а. Антропологічна характеристика середньовічного і сучасного населення Чернігівщини. *Перша Чернігівська наукова конференція з історичного краєзнавства*. Чернігів, с. 99-100.
- Покас, П. М. 1985б. Население Черниговской земли (по данным антропологии). *Историко-археологический семинар «Чернигов и его округа в IX—XIII вв.»*. Тезисы докладов. Чернигов, с. 31-33.
- Покас, П. М. 1988. Средневековое население среднего Подесенья — по данным антропологии. *Чернигов и его округа в IX—XIII вв.* Киев, с. 118-127.
- Покас, П. М. 1993. Деякі особливості антропологічного складу населення давньоруської Чернігівщини за матеріалами Д. Я. Самоквасова. *Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д. Я. Самоквасова. Матеріали історико-археологічного семінару, присвяченого 150-річчю від дня народження Д. Я. Самоквасова*. Чернігів, с. 25-26.
- Покас, П. М. 1994. До антропології середньовічного населення Посейм'я. *Проблеми ранньослов'янської і давньоруської археології Посейм'я. Матеріали наукової конференції, присвяченої 900-річчю Вира — Білопілья*. Білопілья, с. 49-50.
- Рудич, Т. А. 2007. Население Левобережной Украины в древнерусское время (по материалам могильника Переяслав-Хмельницкий). *Вестник антропологии*, Москва, 15, 2, с. 400-406.

- Рудич, Т. О. 2014. *Населення Середнього Подніпров'я I—II тисячоліття за матеріалами антропології*. Київ.
- Саливон, І. І. 1971. Краниологічна характеристика середньовічного населення м. Новоградка. *Матеріали з археології України*, 5, с. 92-110.
- Самоквасов Д. Я. 1887. Северянские курганы и их значение для истории. *Труды III Археологического съезда*, 1, с. 175-224.
- Самоквасов, Д. Я. 1908а. *Могилы русской земли*. Москва, с. 191-205.
- Самоквасов, Д. Я. 1908б. *Описание археологических раскопок и собрания древностей*. Москва.
- Самоквасов, Д. Я. 1908в. Указатель городищ Черниговской губернии. *Северянская земля и северяне по городищам и могилам*. Москва, с. 103-119.
- Санкина, С. Л. 2000. *Этническая история средневекового населения Новгородской земли по данным антропологии*. Санкт-Петербург.
- Санкина, С. Л. Козинцев, А. Г. 1995. Антропологическая характеристика серии скелетов из средневековых погребений Старой Ладogi. *Антропология сегодня*. Москва, 1, с. 90-107.
- Санкина, С. Л., Моисеев, В. Г. 2006. Александр Григорьевич Козинцев. *Personalia. Антропологический форум*, 5, с. 459-462.
- Сегеда, С. П. 2001. *Антропологічний склад українського народу: етногенетичний аспект*. Київ.
- Томашевич, Т. В. 1988. Закономерности распределения частот подглазничных каналов черепа человека. *Вопросы археологии*. Москва, 80, с. 119-128.
- Трофимова, Т. А. 1946. Кривичи, вятичи и славянские племена Поднепровья по данным антропологии. *Советская этнография*. Москва, 1, с. 91-136.
- Хартанович, В. И., Чистов, Ю. К. 1984. Антропологический состав средневекового населения Ижорского плато (применение двух моделей факторного анализа в краниометрическом исследовании). *Проблемы Антропологии древнего и современного населения севера Евразии*. Ленинград, с. 74-105.
- Чеснис, Г. А. 1990. Фенетические взаимоотношения средневековых восточных славян по дискретным признакам черепа. *Вопросы антропологии*. Москва, 84, с. 47-58.
- Ясновська, Л. В. 2010. Давньоруські старожитності Чернігівщини в дослідженнях Відділу давньоруської та середньовічної археології ІА НАН України. *Археологія і давня історія України*. Київ, 1, с. 216-225.
- Aleksieywa, T. I. 1966. *Wshodnioslowianskie czaszki z kurganow plemennych. Materialy i prace Antropologiczne. Zsklad antropologii Polskiej Akademii Nauk*. Wroclaw, 72.
- Bunak, V. 1932. Neues Material zur Aussonderung Anthropologischer Typen unter des Bevölkerung Osteuropas. *Zs. Morphol. Anthrop.*, XXX, 3, s. 441-503.
- Dolzhenko, Yu. V. 2015. Die Bevölkerung der Stadt Woyin XII—XIV jh. nach Kranialegiedaten. *East European Scientific Journal. Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. Warszawa, Polska; III, s. 95-102.
- Dołzenko, J. 2017. Wariatywnosc terenowa w badaniu kranialegicznym ludnosci Czernihowa w X—XIII w. *Znanstvena misel journal*. Ljubljana, vol. 1, no 10, pp. 31-50.
- Kozintsev, A. 1992. Homo. Ethnic Epigenetics: *A new approach Ethnische Epigenetik*, 43/3. Jena, New York, pp. 213-244.
- Martin, R. 1928. Lehrbuch der Anthropologie. In Systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Jena, bd. II.

Надійшла 17.06.2019

Ю. В. Долженко

Младший научный сотрудник отдела биоархеологии ИА НАНУ, ORCID 0000-0001-9807-2835, yuriy_dolzhenko@ukr.net

КРАНИОЛОГИЯ ПОГРЕБЕННЫХ В ДРЕВНЕРУССКОМ МОГИЛЬНИКЕ У с. ГУЩИН

Рассматриваются антропологические признаки на человеческих черепах X—XII вв. из курганного могильника в с. Гущин Черниговского р-на Черниговской обл. Автор статьи исследовал 19 черепов из раскопок 1872 и 1983 гг. Мужские погребения, по данным археологов, принадлежат дружинникам. Установлено, что мужская серия черепов в среднем мезокранная. Ушная высота в рамках средних размеров. Лицо мезогнатное, умеренно широкое и относительно низкое по абсолютным размерам, сильно профилировано в горизонтальной плоскости как на верхнем, так и на нижнем уровне. Орбиты умеренной ширины и малой высоты, по показателю средние (мезоконхные). Нос выступает сильно, среднеширокий и средневысокий с умеренно высокой переносицей. По показателю — мезоринный. При типологической классификации мужчин из Гущина серия попадает в мезодолихокранный тип со среднешироким лицом, где находятся черниговские, переяславские и киевские поляне. Установлено, что женская серия характеризуется мезокранией. Лицо ортогнатное, умеренно широкое. Его верхняя высота малая. Горизонтальное профилирование лица резкое. Орбиты умеренно высокие. Носовое отверстие средней ширины. Нос выступает сильно. Переносица высокая. Выявлено, что по схеме типологической классификации женская серия попадает в мезокранный тип со средней шириной лица, где находятся киевские полянки. Следовательно, прослеживается один краниологический тип у женщин и мужчин данной сельской группы. При сравнении мужской исследуемой группы с синхронными сериями территории Киевской Руси отмечено некоторое сходство древнерусского комплекса Гущин с такими могильниками Южной Руси как Автуничи, Желни (Жовныно), Юрьев и Галич.

К л ю ч е в ы е с л о в а: краниология, краниоскопия, антропология, Гущин, X—XII вв. Чернигово-Северщина.

CRANIOLOGY OF ANCIENT RUS BURIALS NEAR HUSHCHYN VILLAGE

The article deals with the features of human skulls of 10–12 cent. from a mound burial ground in Hushchyn village (Chernihiv region). The author has studied 19 skulls found during the excavations in 1872 and 1983. The male series are mesocranial according to cranial index in the mean. The otic height is moderate. The face is mesognathic, moderately wide and relatively low according to absolute measurements, highly profiled horizontally on upper and middle levels. The upper facial index indicates that it belongs to mesen.

The orbits are moderately wide and low, moderate according to the index (mesoconchia). The nose is moderately wide with big projection angle and moderately high nasal bridge. Its index relates to mesorhynia. The male series from Hushchyn belongs to mesodolichocranic class with moderately wide face together with Polians of Chernihiv, Pereiaslav and Kyiv. Female series is mesocranic. The longitudinal diameter of brain case is big. The transversal diameter is moderate. The forehead is straight and moderately wide. The face is orthognathic, moderately wide, highly profiled horizontally. Its upper height is small. The orbits are moderately high. The nasal foramen is moderately wide. The nose protrudes strongly and has high nasal bridge. Female series belongs to mesocranic class with moderately wide face together with Poliany from Kyiv. Therefore, craniological type of women and men from the probed rural group is similar. The male group from Hushchyn is partially similar to the population of Southern Rus from Avtunychi, Zhelny and Halych.

Key words: craniology, craniology, anthropology, Hushchyn, 10–13 c., Chernihiv–Siversk region.

References

- Alekseev, V. P. 2008. Proishozhdenie narodov Vostochnoi Evropy. *Izbrannoe*, vol. 4. Moskva.
- Alekseeva, T. I. 1973. *Etnogenez vostochnykh slavian*. Moskva.
- Aleksieieva, T. I. 1969. Antropologichnyi sklad naselennia davnoruskykh mist. *Materialy z antropologii Ukrainy*. Kyiv, issue 4, pp. 73–86.
- Bogdanov, A. P. 1880. Kurgannye zhiteli Severianskoi zemli po raskopkam v Chernigovskoi gubernii. *Iz protokolov antropologicheskoi vystavki*, vol. 35, p. 1, issue 4, pp. 1–11.
- Velikanova, M. S. 1975. *Paleoantropologija Prutsko-Dnestrovskogo mezhdurechia*. Moskva.
- Veremeichik, E. M., Dolzhenko, Iu. V. 2013. Mogilnik XII–XIII vv. Na Zamkovoii gore v Liubeche (po materialam raskopok 2010–2012 gg.). *5-ia mezhdunarodnaia konferentsia «Alekseevskie chteniia»*. Tezisy. Moskva, pp. 18.
- Gerasimov, M. M. 1949. Rekonstruktsiya litsa po cherepu iz grobnitsy No. 4. *Prilozhenie 2. k state: Rybakov B. A. Drevnosti Chernigova. Materialy i issledovaniia po arkheologii drevnerusskikh gorodov*. Moskva; Leningrad, vol. 1, pp. 99–102.
- Goncharova, N. N. 2011. Formirovanie antropologicheskogo raznoobrazii srednevekovykh gorodov: Iaroslavl, Dmitrov, Kolomna. *Vestnik antropologii*. Nauchnyi almanakh, Moskva, issue 19, pp. 202–216.
- Gromov, A. V. 2002. Antropologija naselennia okunevskoi kultury Iuzhnoi Sibiri: Epokha bronzy. *Dissertatsiia na soiskanie uchenoi stepeni k.i.n. Sankt-Peterburg*.
- Debets, G. F. *Paleoantropologija SSSR*. Vol. IV. Moskva; Leningrad: Izd. AN SSSR, 1948.
- Deriabin, V. E. 2008. *Kurs lekcii po mnogomernoi biometrii dlia antropologov*. Moskva.
- Dolzhenko, Iu. V. 2010. The Population of Chernihiv and its Suburbs in Mediaeval Epoch (Anthropological Aspect). *Arheologia*, no 1, pp. 42–49.
- Dolzhenko, Iu. V. 2011. Do antropologii pokhovanykh u Chernihivskomu Nekropoli X–XIII st. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii*. Pereiaslav–Khmelnyskyi, issue 26, pp. 46–81.
- Dolzhenko, Iu. V. 2013. Anthropological Materials from Zelenyi Hai, the Ancient Rus Barrows Burial Ground. *Arheologia*, Kyiv, no 2, pp. 43–55.
- Dolzhenko, Iu. V. 2014. Antropologichnyi sklad davnoruskoho Chernihova. *Naukova zbirka: Istorychna antropologiiia ta bioarkheologiiia Ukrainy*, Kyiv, issue 1, pp. 49–84.
- Dolzhenko, Iu. V. 2015. Concerning Craniology of Ancient Russ Population of Lyubech. *Naukovi zapysky Ternopilskoho natsionalnoho pedahohichnoho universytetu imeni Volodymyra Hnatiuka*. Serii: istoriia, issue 1, p. 1, Ternopil, 2015, pp. 3–39.
- Dolzhenko, Iu. V. 2017. Burial Mound Grave of 11th–12th Centuries' Lypove according to Craniological Data. *Istorychna pamiat*. Poltava, issue 36, pp. 122–143.
- Dolzhenko, Iu. V. 2018. Anthropological Composition of the Population of the Southern Russ Land (According to Ethnic Craniology Data). *Scriptorium nostrum*, no 2 (11). Kherson, pp. 39–80.
- Dolzhenko, Iu. V. 2018. Ancient Russ Complex of Avtunychi: by the Data of Craniology. *Nizhynska starovyna*, 2018, issue 26 (29), pp. 79–97.
- Dolzhenko, Iu. V. 2018. Do kraniologii davnoruskykh pokhovan u s. Hushchyn. *Mizhnarodna naukova-praktychna konferentsiia «VII Mizhdystyplinarni humanitarni chytannia»*. Tezy dopovidei. Kyiv, 2018, pp. 29–32.
- Dolzhenko, Iu. V. 2019. Rural Population of Chernihiv–Siverian Region of 10th–13th Cent. According to Craniometric Data. *Storinky istorii: Zbirnyk naukovykh prats*. Kyiv, issue 47, pp. 7–30.

- Dolzhenko, Iu. V., Veremeichyk O. M. 2015. Naseleunia selyshcha Liskove XII-XIII st. za danymy kraniolohii. *Sivershchyna v istorii Ukrainy. Tsentr pamiatkoznavstva NAN Ukrainy i UTOPIK*, issue 8, Kyiv; Hlukhiv, pp. 83-90.
- Dolzhenko, Iu. V., Pryshchepa B. A. 2016. Anthropological Materials of X-XIII Centuries from Towns of Upper Goryn' River Region - Dorogobuzh and Peresopnytsya. *Materialy doslidzhennia arkeolohii Zakarpattia i Volyni*, issue 20, pp. 165-190.
- Dolzhenko, Iu., Priadko O. 2016. The population of Old Rus town Zhelny after Craniological Materials. *Naukovi zapysky z ukrainskoi istorii: zbirnyk naukovykh statei*. Pereiaslav-Khmelnitskyi, issue 38, pp. 3-22.
- Diadenko, V. D. 1972. Davnoruskyi mohylnyk bilia s. Zhovnyno Cherkaskoi obl. *Materialy XIII konf. IA AN URSR*. Kyiv, 1972, pp. 316-318.
- Diadenko, V. D. Planova tema No. 67. *Arkhiv IA. Shhodennyky z rozkopok poseleunia u s. Zhovnyno za 1961-1969 rr.* Kyiv.
- Diadenko, V. D., Motsia, O. P. 1986. Zhovnynskyi mohylnyk XI-XIII st. *Arheologia*, Kyiv, 1986, pp. 82-90.
- Diachenko, V. D. 1986. Antropologicheskii sostav srednevekovykh vostochnykh slavian. *Problemy evoliutsionnoi morfologii cheloveka i ego ras*. Moskva: Nauka, 1986, pp. 234-243.
- Diachenko, V. D. 1993. Antropolohichni sklad Kyieva i yoho okolytsi u serednovichchi (XI-XIII st.). *Starodavni Kyiv. Arkeolohichni doslidzhennia 1984-1989*. Kyiv, pp. 151-166.
- Diachenko, V. D. 1980. Planovaia tema otdela IA NANU "Antropologicheskaiia tipologiia drevnerusskoi narodnosti". *Arkhiv IA NANU*. Kiev.
- Diachenko, V. D., Pokas, P. M., Suhobokov, O. V. 1984. Drevnerusskoe naselenie Levoberezhnoi Ukrainy (po materialam mogilnika u s. Kamennoe). *Antropologicheskie dannye o sostave drevnego naseleniia na territorii Ukrainy*. Kiev, pp. 4-26.
- Emelianchik, O. 2012. Anthropology of Medieval Rural Population of the Polotsk Land by Craniological Data. *Vestnik Antropologii. Nauchnyi almanakh*. Moskva, issue 22, pp. 161-173.
- Zinevych, H. P. 1962. Do antropolohii Shestovitskoho mohylnyka. *Materialy z antropolohii Ukrainy*. Kyiv, 1962, issue 2, pp. 37-47.
- Katalog kraniologicheskikh i osteologicheskikh kollektsyi instituta i muzeia antropologii MGU (1865-1977) (sost. Alekseeva T. I., Jereburg R. B.). 1979. Moskva.
- Kovalenko, V. P., Motsia A. P., Shekun A. V. 1983/37. Otchet ob ohrannykh rabotah u s. Shestovitsa v 1983-1984 gg. Kiev.
- Kovalenko, V. P., Motsia A. P., Shekun A. V. 1984. Raboty Shestovitskoi ekspeditsyi. *Arheologicheskie otkrytiia 1983 goda*. Moskva, pp. 287-288.
- Kovalenko, V. P., Motsia, O. P. 1992. Davnoruske poseleunia bilia s. Avtunychi na Chernihivshchyni. *Problemy vyvchennia serednovichnoho sela na Polissi*. Chernihiv, pp. 5-10.
- Kozak, O. D. 2000. Antropolohichni sklad ta morfologichichni rysy davnorusskoho naseleniia Serednoho Podniprovia (za materialamy mohylnyka Hryhorivka). *Arheologia*. Kyiv, no 1, pp. 67-80.
- Kozak, O. D. 2010. Kyiany kniazhoi doby. Bioarkeolohichni studii. Kyiv.
- Kozintsev, A. 1992. Homo. Ethnic epigenetics: *A new approach Ethnische Epigenetik*, vol. 43/3. Jena, New York, pp. 213-244.
- Korobushkina, T. N., Salivon I. I. 1990. Selskoe naselenie srednego Pobuzhia IX-XIII vv. *Sovetskaia arheologia*, no 3, pp. 146-147.
- Movsesian, A. A. 1990. K voprosu o geneticheskikh predposylkakh formirovaniia drevnerusskoi narodnosti. *Voprosy antropologii*. Moskva, pp. 31-46.
- Movsesian, A. A. 2005. Feneticheskii analiz v paleoantropologii. Moskva.
- Motsia, A. P. 1990. Srubnye grobnitsy iuzhnoi Rusi. *Problemy arkeologii Iuzhnoi Rusi*. Kiev, pp. 99-107.
- Motsia, O. P. 1990a. Hushchynskyi mohylnyk. *Chernihivshchyna. Entsyklopedychnyi dovidnyk*. Kyiv.
- Motsia, O. P. 1988. Feodalizatsiia Chernihivskoi okruhy v X st. (za danymy pokhovalnykh pamiatok). *Arheologia*. Kyiv, no 61, pp. 11-15.
- Nikitiuk, B. A. 1960. O zakonmernostiakh obliteratsii shvov na naruzhnoi poverkhnosti mozgovogo otdela cherepa cheloveka. *Voprosy antropologii*, issue 2, pp. 115-121.
- Nikitiuk, B. A. 1960a. Opredelenie vozrasta cheloveka po skeletu i zubam. *Voprosy antropologii*, issue 3, pp. 118-129.
- Orlov, R. S., Motsia, A. P., Pokas, P. M. 1985. Issledovaniia letopisnogo Iurieva na Rosi i ego okrestnostei. *Zemli Iuzhnoi Rusi v IX-XIV vv.* Kiev, pp. 49-60.
- Orlov, R. S. 1988. Razvedka v Porose. *Arheologicheskie otkrytiia 1986*. Kiev, pp. 137, 321, 322.
- Paleoantropologicheskie kollektsyi Instituta Arkheologii AN USSR: katalog v II t. (sost. Kruts, S. I., Shepel, E. A., Segeda, S. P., Potekhina, I. D., Pokas, P. M., Nazarova, T. A., Litvinova, L. V., Rudich, T. A.) 1986. Kiev, vol. 1, pp. 470-471.
- Pashkova, V. I. 1958. Opredelenie pola i vozrasta po cherepu. Stavropol.
- Pokas, P. M. 1988. Antropologicheskaiia kharakteristika pogrebenii. *Prilozhenie k monografii: Maksimov E.V., Petrashenko V.A. Slavianские памятники u s. Monastyrek na Srednem Dnepre*. Kiev, pp. 135-138.
- Pokas, P. M. 1984. Antropologicheskaiia kharakteristika serii cherepov iz raskopok v Putivle v 1979-1981 gg. Prilozhenie 1 k plano-voi teme 81, 1984/81. *Sukhobokov O. V. Istoriko-kulturnoe razvitie iuzhno-russkikh zemel v IX-XIV vv.* Kiev, pp. 181-212.
- Pokas, P. M. 1985. Antropolohichna kharakterystyka serednovichnoho i suchasnoho naseleniia Chernihivshchyny. *Persha Chernihivska naukova konferentsiia z istorychnoho kraieznavstva*. Chernihiv, pp. 99-100.
- Pokas, P. M. 1993. Deiaki osoblyvosti antropolohichnoho skladu naseleniia davnorusskoi Chernihivshchyny za materialamy D.Ya. Samokvasova. *Sloviany i Rus u naukovii spadshchyni D. Ya. Samokvasova. Materialy istoryko-arkheolohichnoho seminaru, prysviachenoho 150-richchuu vid dnia narodzhennia D. Ya. Samokvasova*. Chernihiv, pp. 25-26.
- Pokas, P. M. 1994. Do antropolohii serednovichnoho naseleniia Poseimia. Problemy rannoslavianskoi i davnorusskoi arkeolohii Poseimia. *Materialy naukovoi konferentsii, prysviachenoi 900-richchuu Vyra-Bilopillia*. Bilopillia, pp. 49-50.

- Pokas, P. M. 1985. Naselenie Chernigovskoi zemli (po dannym antropologii). *Istoriko-arheologicheskii seminar «Chernigov i ego okrug v IX-XIII vv.»*. Tezisy dokladov. Chernigov, pp. 31-33.
- Pokas, P. M. 1988. Srednevekovoe naselenie srednego Podnesia - po dannym antropologii. *Chernigov i ego okrug v IX-XIII vv.* Kiev, pp. 118-127.
- Rudich, T. A. 2007. Naselenie Levoberezhnoi Ukrainy v drevnerusskoe vremia (po materialam mogilnika Pereiaslav-Khmelnitskii). *Vestnik antropologii*. Moskva, no 15, part 2, pp. 400-406.
- Rudych, T. O. 2014. Naselennia Serednoho Podniprov'ia I-II tysiacholittia za materialamy antropologii. Kyiv.
- Salyvon, I. I. 1971. Kraniolohichna kharakterystyka serednovichnoho naselennia m. Novohrudka. *Materialy z arkeolohii Ukrainy*, issue 5, pp. 92-110.
- Samokvasov, D. Ia. 1908. *Mogily russkoi zemli*. Moskva, pp. 191-205.
- Samokvasov, D. Ia. 1908. Opisanie arkheologicheskikh raskopok i sobraniia drevnostei. Moskva.
- Samokvasov, D. Ia. 1887. Severianskie kurgany i ikh znachenie dlia istorii. *Trudy III Arkheologicheskogo siezda*, vol. 1, pp. 175-224.
- Samokvasov, D. Ia. 1908. Ukazatel gorodishh Chernigovskoi gubernii. *Severianskaia zemlia i severiane po gorodishcham i mogilam*. Moskva, pp. 103-119.
- Sankina, S. L. 2000. Etnicheskaia istoriia srednevekovogo naselennia Novgorodskoi zemli po dannym antropologii. Sankt-Peterburg, 2000.
- Sankina, S.L. Kozintsev, A.G. 1995. Antropologicheskaiia kharakteristika serii skeletov iz srednevekovykh pogrebenii Staroi Ladogi. *Antropologiiia segodnia*. Moskva, issue 1, pp. 90-107.
- Sankina, S. L., Moiseev, V.G. 2006. Aleksandr Grigorevich Kozintsev. *Personalia. Antropologicheskii forum*, issue 5, pp. 459-462.
- Tomashevich, T. V. 1988. Zakonomernosti raspredeleniia chastot podglaznichnykh kanalov cherepa cheloveka. *Voprosy arkeologii*. Moskva, issue 80, pp. 119-128.
- Trofimova, T. A. 1946. Krivichi, viatichi i slavianskie plemena Podneprov'ia po dannym antropologii. *Sovetskaia etnografiia*. Moskva, no 1, pp. 91-136.
- Hartanovich, V. I., Chistov, Iu. K. 1984. Antropologicheskii sostav srednevekovogo naselennia Izhorskogo plato (primenenie dvukh modelei faktornogo analiza v kraniometricheskom issledovanii). *Problemy Antropologii drevnego i sovremennogo naselennia severa Evrazii*. Leningrad, pp. 74-105.
- Yasnovska, L. V. Davnoruski starozhytnosti Chernihivshchyny v doslidzhenniakh Viddilu davnoruskoi ta serednovichnoi arkeolohii IA NAN Ukrainy. *Arkeolohiia i davnia istoriia Ukrainy*. Kyiv, 2010, issue 1, pp. 216-225.
- Chesnis, G. A. 1990. Feneticheskie vzaimootnosheniia srednevekovykh vostochnykh slavian po diskretnym priznakam cherepa. *Voprosy antropologii*. Moskva, 1990, issue 84, pp. 47-58.
- Aleksieywa, T. I. 1966. Wshodnioslowianskie czaszki z kurganow plemennykh. *Materialy i prace Antropologiczne. Zaklad antropologii Polskiej Akademii Nauk*. Wroclaw, no. 72.
- Bunak, V. 1932 a. Neues Material zur Aussonderung Anthropologischer Typen unter des Bevölkerung Osteuropas. *Zs. Morphol. Anthropol.*, Bd. XXX, H. 3, S. 441-503.
- Buxton, L. H. D., Morant, G. D. 1933. Essential Craniological Technique. *Journal Royal Anthropological Institute*, vol. 63, p. 19-47.
- Dolzhenko, Yu. V. 2015. Die Bevölkerung der Stadt Woyin XII-XIV jh. nach Kraniologiedaten. *East European Scientific Journal. Wschodnioeuropejskie Czasopismo Naukowe*. Warszawa, Polska; czesc III, c. 95-102.
- Dolzenko, J. 2017. Wariatywnosc terenowa w badaniu kraniologicznym ludnosci Czernihowa w X-XIII w. *Znanstvena misel journal*. Ljubljana, vol. 1, no 10, pp. 31-50.
- Martin, R. 1928. Lehrbuch der Anthropologie. In Systematischer Darstellung. Mit besonderer Berücksichtigung der anthropologischen Methoden für Studierende, Ärzte und Forschungsreisende. Zweite, vermehrte Auflage. Jena, 1928, Bd. II.